

Episcopi liberali în fruntea bisericii reformate din Transilvania

Teză de doctorat din istoria bisericii protestante

– Rezumat extins

Autor: Geréb Nicolae

Cuvinte cheie: liberalism, pozitivism, raționalism, criticism, filosofie, ortodoxie (protestantă), Kant, Hegel, Schleiermacher, Szász Domokos, Bartók György, Nagy Péter.

Prin această lucrare, cititorul poate pătrunde într-o lume necunoscută a istoriei bisericii protestante din Transilvania. Despre teologia liberală și reprezentanții săi, până în acest moment, nu s-a scris încă o lucrare amplă. Deși epoca – secolul al XIX-lea — poate fi bine documentată: Această etapă, a secolului al XIX-lea, pe care o putem numi epoca înfloririi presei tipărite, este caracterizată printr-o adevărată ”explozie a informației”. Acest aspect definește și presa ecleziastică. Din mâinile teologilor liberali au apărut multe manuale, cărți cu predici, care s-au dovedit a fi ulterior materiale de studiu pentru cercetători. Prelucrarea și analiza critică însă nu a avut loc. De ce? La această întrebare răspunsul îl pot da mai mulți factori: războiul mondial, dezmembrarea Bisericii Reformate Maghiare, abia formate (1881), condițiile de viață ale minorităților, din anii 1920, apariția teologiei reformatoare ce avea să cucerească teren în Transilvania, etc. Rolul teologiei liberale până astăzi este o tematică discutabilă și împarte clericii în tabere. Totuși, de multe ori, avem opinii bazate pe stereotipii. Adevărul este că nu cunoaștem îndeajuns lucrările teologilor liberali, gândirea acestora, învățăturile lor.

Revelarea surselor și familiarizarea cu ele constituie condiții inevitabile pentru judecata noastră obiectivă, pentru analiza unei epoci și pentru împăcarea cu trecutul.

În prima parte a lucrării mele aș dori să dau o amplă definiție liberalismului. Abordăm apoi rădăcinile istorice și semnificațiile subiective (1.1-1.3.1.), expunând modul cum apar în confesiunile luterane, reformate, unitariene și ce efecte au asupra gândirii teologice (1.3.2. A-C).

Teologia liberală este în concordanță incontestabilă cu toate curentele filosofice din secolele XVIII-XIX. Acest fenomen nu poate fi înțeles fără deslușirea conceptelor lui Kant, Hegel și Schleiermacher.

Apoi facem o incursiune în filosofie, pentru explicarea termenilor specifici, definițiile, și, în același timp, vom avea ocazia de a schița caracteristicile liberalismului în Renaștere și Umanism, confruntând divergențele dintre reformatori ca Luther și Erasmus din secolul al XVI-lea. La sfârșitul capitolului, vom descoperi corelația dintre raționalism și teologia liberală, concluzionând criteriile teologiei liberale (1.3.2. D-G).

Partea a doua lucrării o dedic episcopului Szemerjai Szász Domokos, prezentându-i originea (2.1.), punctul de vedere despre Crezul Apostolic (2.2.), iar ulterior îl prezintă ca preot, prin prisma a celor patruzeci de predici rămase în urma lui (2.3.).

Szemerjai Szász Domokos (1838-1899), după un timp îndelungat, a ajuns episcop, cel care își ocupă funcția prin alegere, nu prin succesiune. După alegerea sa, se ține cont de acea tradiție și astăzi, prin care se menționează că vicarul este urmașul funcției de episcop.

La începutul mandatului său a cerut 40 de biserici și 100 de școli de la adunarea generală. La jubileul său episcopal, fuseseră construite 71 de biserici și case de rugăciune, 83 de școli, 92 de parohii, s-au renovat 141 de clădiri, 35 de parohii în diaspora, toate acestea adăugându-se Capodoperei sale, prin care "Cuvântul s-a făcut trup". Totodată, în centrul Clujului, în Piața Bocskai, se înalță Facultatea Teologică, formând preoți la nivel universitar.

Protagonistul părții a treia a lucrării este episcopul Málnási Bartók György (1845-1907), a cărui biografie o schițez (3.1.). Cu ajutorul Catehismului (3.2.1.) și a manualului despre Noua Scriptură (3.2.2.) putem avea o viziune despre interpretarea proprie a Sfintei Scripturi. Voi concluziona câteva aspecte din lucrarea episcopului Bartók, legată de istoria bisericii, care abordează organizația bisericească (3.3).

Bartók a studiat la Aiud facultatea de drept, iar ca urmare desfințării acesteia a continuat studiile la Teologie. În 1871 devine preot. În timpul studiilor are șansa de a fi îndrumat de profesorul de teologie liberală Kovács Ödön, de renume internațional, cel care îl va ajuta să primească o bursă de studiu la Facultatea din Tübingen, Germania, iar ulterior va fi desemnat preot la Aiud. În anul 1874 își susține disertația de doctorat, în care abordează filosofia și părerile legate de religie ale lui Lessing (*Lessings philosophische und religiöse Grundanschauung*). Ravasz László –ginerelul său – credea că Bartók și Lessing au fost rude sufletești. Ca profesor particular al Universității din Cluj, ține prelegeri despre filosofia lui Kant.

În timpul slujirii în Aiud este și redactor-șef, profesor de religie, iar aceste experiențe vor alcătui baza publicațiilor sale ulterioare. În anul 1899 este ales ca episcop al Eparhiei din Transilvania, în urma trecerii în neființă a episcopului Szász Domokos.

Lucrarea mai conține epilog, portrete, index după nume și subiect, terminându-se cu bibliografie.

1. Ce este liberalismul?

1.1. *Semnificația. Originea.*

Avem de-a face cu un termen al cărui efect ”plutește în aer”, este simțit de noi toți, se vorbește zilnic despre el, totuși, la definirea acestuia constatăm că semnificația sa este destul de largă: se poate referi la valori economice și politice, tipuri de personalitate, sisteme de instituții, stiluri de activități și, nu în ultimul rând, la universul teologiei. Punctul comun pe acest spectru larg de semnificații este ideea de libertate și egalitate.¹ Termenul de ”liberal” a fost folosit pentru prima dată în timpul războaielor napoleoniene legat de activitatea comisiei centrale de apărare cu sediul la Cádiz, Spania. De aici s-a răspândit și în alte state europene devenind definitoriu pentru tendințele politice și spirituale.² Spania este atacată de o armată franceză de 70 de mii de soldați, iar Cádiz este apărată de flota britanică. În 1812 aici este proclamată constituția ce pune capăt monarhiei absolutiste care domina în Spania de secole. În cadrul adunării naționale (Cortes) a țării aflate în criză nobilii și reprezentanții bisericii vor fi în minoritate. Constituția nu contestă regalitatea ca formă de guvernământ, însă diminuează în mod drastic puterea coroanei, proclamând egalitatea în fața legii – prin reducerea, limitarea privilegiilor nobilimii. Conform lui William J. Callahan ideea de bază sau sursa constituției liberale spaniole este, printre altele, constituția din timpul revoluției franceze din 1791.³ Deși nu au avut ca scop lichidarea bisericii, prin introducerea inchiziției și a dreptului la liberă

¹ *Magyar Nagylexikon* (în continuare: MNL), vol. 12. (ed. Glatz Ferenc, MTA), Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 2001, 104.

² Idem.

³ Callahan, William J.: *Church, Politics and Society in Spain, 1750-1874*, Harvard Historical Monographs, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts – London, England, 1984, 94.

exprimare au creat premisele unei societăți secularizate în care individualismul devenea tot mai pronunțat.⁴

Cuvântul nu este încă inventat, dar forma de manifestare apare deja de la sfârșitul evului mediu, câștigă teren în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și, putem spune, că de la începutul secolului al XIX-lea, liberalismul influențează în mod preponderent gândirea europeană. Scopul inițial este răsturnarea puterii absolutiste și câștigarea drepturilor de libertate unamă. Iluminismul a dus la concluzia că ”omul este un individ independent, suficient sieși, care posedă puteri supranaturale.”⁵ Principiile sale de bază pot fi rezumate în trei cuvinte: raționalism, naturalism, pozitivism. Mai pe larg: pornește de la premisa că singura sursă a cunoașterii este mintea individului, care este bună prin natura sa și, de aceea, umanitatea înaintea spre o împlinire tainică și mult dorită.⁶

Există și un alt mod de abordare conform căruia liberalismul este un fenomen ce definește teologia în întregime și care a dat umanității o serie de perspective filosofice și gânditori de la iluminism (și premisele acestuia) încoace. El trezește conștiința EU-lui personal, care în mod fundamental are prioritate față de alții și față de întreaga societate – stabilind condițiile în care se leagă de aceștia. Astfel se anticipează apariția ideii de EU selectiv (selective self), care alege dintre posibilitățile date; EU-l autonom (autonomous self), care se guvernează după legile proprii și acceptă doar acele regimuri la crearea cărora a participat el însuși – regimul va fi legitim tocmai pentru că este rezultatul muncii sale. De aceea identificăm în el un EU (pre-institutional self) regizor preliminar (anterior sistemelor? Preexistent?)⁷ Astfel putem identifica o nouă trăsătură a fenomenului liberal: individualismul – prioritatea morală a individului în fața comunității, a societății.⁸

⁴ „The question posed at Cádiz and repeated in the later history of liberal Spain was never whether the Church should or should not exist, nor whether it should be separated from its official relationship with the State. The question was whether the kingdom’s ecclesiastical elite would accept a redefinition of the Church’s role within a new political society molded by a Catholic, educated middle class with a more secular and individualistic ideology than that underlying the old monarchical and hierarchical order.” (Întrebarea apărută la Cádiz și repetată mai târziu în istoria Spaniei liberale nu a fost niciodată dacă biserica ar trebui sau nu să existe și nici dacă ar trebui sau nu separată oficial de Stat. Întrebarea era dacă elita eclesiastică a coroanei accepta o redefinire a rolului Bisericii într-o societate politică nouă modelată de o clasă de mijloc catolică, educată, având o ideologie mai seculară și mai individualistă decât cea care definea vechea ordine ierarhică și monarhică.), Callahan: *Idem.*, 95.

⁵ *Magyar Katolikus Lexikon* (ed. Diós István, Viczián János, în continuare: MKL) vol. VII., Szent István Társulat, Budapest, 2002, 845.

⁶ *Idem.*

⁷ Inventarea denumirii îi este atribuită unui anume Schmitz. *Global Dictionary of Theology* (în continuare: GDT), (ed. William A. Dyrness, Veli-Matti Kärkkäinen), IVP Academic, Downers Grove, Illinois, USA – IVP, Inter-Varsity Press, Nottingham, England, 2008., 485.

⁸ Gárdonyi Máté: *A liberalizmus cuvânt cheie în Liberalizmus és egyház, Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon* (ed. Zoványi Jenő), 3. Javított és bővített kiadás, MRE Zsinati Iroda, Budapest, 1977, 565.

M. Sandel susține că liberalismul este o teorie despre adevăr, mai ales despre prioritatea adevărului în fața idealurilor morale și politice. Societatea este compusă dintr-o mulțime de indivizi, care au scopuri, interese și percepție despre bine diferite. Societatea liberală funcționează cel mai eficient și ordonat dacă este condusă după principii care nu cuprind nici una dintre premisele specifice ale ”binelui”.⁹

1.2. Raportarea economică, politică

Bazele teoretice ale liberalismului politic și economic au fost puse de către doi gânditori englezi din sec. al XVII-lea, Thomas Hobbes și John Locke, care căutau soluții pentru evitarea războiului civil și pentru gestionarea conflictelor sociale. De-a lungul secolului al XIX-lea liberalismul va deveni mai întâi ideologie progresistă, apoi formă de guvernământ, aplicată în modul cel mai consecvent de către Anglia și Statele Unite, dar, după 1945, aceleași principii se vor răspândi și vor deveni definatorii în democrațiile vestice.¹⁰ Gândirea liberală pune accent deosebit pe autonomia nelimitată și necondiționată a individului, întrucât intuiește că ”autonomia, prin jocul liber al forțelor individuale va duce spre o armonie prestabilită.”¹¹ Astfel liberalismul susține antietatismul: statul să nu se amestece în problemele economice, să rămână un fel de ”paznic de noapte”. Nu este nevoie de mai multă intervenție din partea statului, întrucât principiul reglator este libera concurență, în cadrul căreia mâna nevăzută (*invisible hand*) are grijă să aplaneze contradicțiile.¹²

Libera concurență creează în întreaga economie o armonie care servește cel mai bine posibil interesele atât ale individului cât și ale comunității. Interesul propriu este motorul ce determină individul să depună efort; concurența este forța reglatoare care obligă interesul propriu să servească binele obștesc, deoarece singurul mod de a reuși este ca fiecare să găsească locul de unde poate servi comunitatea cel mai bine.¹³

⁹ GDT, 485.

¹⁰ Gárdonyi: *idem*, 565-566.

¹¹ Conzemius, Victor: *A liberalismus* cuvântul cheie în *Liberalizmus és egyház, Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon* (ed. Zoványi Jenő), 3. Javított és bővített kiadás, MRE Zsinati Iroda, Budapest, 1977, 568.

¹² MNL, 105.

¹³ MKL, 845.

Principala premisă a liberalismului politic este secularizarea. Laicizarea puterii a schimbat profund atitudinea oamenilor față de biserică. Esența ei este schimbarea legitimității divine și medievale a puterii (regalității) cu alegerea prin consens (prin votare) a puterii lumești. Scopul politicii ecleziastice a liberalismului este separarea bisericii de stat. Însă acesta este doar un pretext pentru scoaterea organului bisericesc în afara vieții publice. Putem declara faptul că biserica a fost cea prejudiciată, întrucât adepții separării au păstrat dreptul statului de a influența numirea episcopilor, de a introduce reglementări cu privire la activitatea ecleziastică și, nu în ultimul rând, de a asigura dependența financiară a bisericii de acesta.¹⁴ Analizând alte țări putem vorbi de separare parțială, acolo unde s-a păstrat religia de stat (Anglia, țările scandinave), separare radicală în Franța, acolo, unde laicismul s-a impus, principiul consensului în Statele Unite (biserică liberă într-un stat liber), dar există și un fel de model de cooperare între biserică și stat, atunci când aceștia colaborează în vederea soluționării anumitor probleme ale societății. Acest model poate fi întâlnit în Germania și Italia.¹⁵

Pe teritoriul Ungariei istorice liberalismul politic se manifestă prin două tendințe. Putem vorbi despre așa-numitul *liberalism național* reprezentat de nume ca contele Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc, baronul Eötvös József. Liberalii maghiari luptă împotriva tiraniei, dar respectă tradițiile naționale și religia. Schimbările civice din secolele al XIX-lea și al XX-lea sunt în concordanță cu ideologia acestora.¹⁶ Totodată există o direcție raționalistă, masonică a liberalismului din țară, cu influență mult mai puternică decât liberalismul generației reformatoare, și care se bazează pe capitalism, mai exact pe aspectele negative ale acestuia. Prohászka Ottokár a fost împotriva acestui tip de liberalism întrucât ”concuranța nestăvilită a adus schimbări, care schimbări reprezintă dezintegrare, distrugere, moarte.”¹⁷ Istoricul contemporan Raffay Ernő nu este surprins, deoarece Austro-Ungaria de dinainte de război era un model de stat liberal.¹⁸

¹⁴ Gárdonyi: *idem*, 566.

¹⁵ *Idem*.

¹⁶ Vezi studiul meu apărut în Református Szemle. Geréb Miklós: *Az első felelős magyar kormány egyházpolitikája I.* in *Református Szemle* (2015/3), Kolozsvár, 2015. MÁJ.-JÚN., 296-314.

¹⁷ MKL, 846.

¹⁸ Raffay Ernő: *Szabadkőműves zsoldban, Ady Endre és a szabadkőművesség II. (1905-1908)*, Kárpátia Stúdió, Budapest, 2014, 8.

1.3. *Treptele liberalismului teologic.*

1.3.1. **Mișcare sau punct de vedere? Diferențieri religioase vs. teologice.**

Literatura de specialitate dă o interpretare destul de largă a ceea ce putem numi liberalism în studiul teologiei. Unele surse dedică capitole separate așa-numitului protestantism liberal, descris ca mișcare ce activa în secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea și îl diferențiază (deși nu contestă înrudirea la nivel de principii) de punctul de vedere liberal al teologiei creștine, ceea ce în credința creștină poate fi o spiritualitate, o atitudine, un mod de interpretare și are reprezentanți de la biserica străveche până la literatura contemporană.¹⁹ Dinspre partea catolică constatăm o surprinzătoare reducere a problemei: ei consideră că acesta este doar un curent format în cadrul teologiei evanghelice. Dacă răsfoim volumul al VII-lea din *Lexiconul Catolic Maghiar* apărut sub numele redactorului-șef Diós István și al redactorului Viczián János, inevitabil ne vom întreba ce ascunde cuvântul ”evanghelic”? Contopirea liniei reformate și a celei luterane s-a făcut intenționat sau din neatenție?²⁰ Câștigăm sau pierdem dacă suntem excluși din liberalism? Un lucru este cert, catolicismul roman se delimitează de el, pretinde că este vorba de un fenomen aflat în afara sferei sale.²¹ Pe lângă latura economică stabilește existența unui liberalism religios și a unui teologic. Primul termen este mai larg și cuprinde mai multe planuri temporale, pe când al doilea este mai restrâns, specific. Liberalismul religios pune sub semnul întrebării nu mai puțin decât autoritatea bisericii în raport cu libertatea individului, a dreptului natural al acestuia, astfel, se înțelege că este condamnat în enciclicile *Libertas paestantissimum* al papei Leon al XIII-lea și *Lamentabili sane exitu* al papei Pius al X-lea.²²

Papa Leon a împărțit liberalismul religios în trei categorii: absolut, moderat și liberalismul bisericesc. Concepția autonomistă se evidențiază acolo, unde omul este privit ca fiind propria sa lege. De aceea liberalismul absolut nu acceptă nici o autoritate bisericască.

¹⁹ Acesta este punctul de vedere al *The Westminster Dictionary* (în continuare: Westminster), (ed. Alan Richardson, John Bowden), The Westminster Press, Philadelphia, USA, 1983, 324.

²⁰ MKL, 844.

²¹ Este diferită opinia lui Zoványi Jenő, care, referitor la maghiari scrie tocmai că nici catolicii nu au putut evita suflul iluminismului și îl dă ca exemplu îndeosebi pe Révei Miklós, care, călugăr fiind, are viziuni opuse ortodoxismului. Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantismus története 1895-ig*, Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004, vol. II., 266.

²² MKL, 845.

Acesta se înrudește cu ateismul, materialismul și panteismul. Papa consideră că raționalismul este latura moderată a liberalismului, căci, deși nu acceptă evanghelia, admite faptul că legea naturii vine de la Dumnezeu. El numește liberalism religios acea concepție care recunoaște legea pozitivă a lui Dumnezeu în viața privată, dar respinge aplicarea acesteia în viața social-politică, respectiv (nu neapărat) cere separarea statului de biserică, dar pretinde de la biserică să respecte legile statului. În Franța secolului al XIX-lea La Mennais, Lacordaire, Montalambert ”au invitat catolicii să se alătore democrației. Ei au cerut libertatea presei, a educației, a asociațiilor și a slujbelor religioase, respectiv separarea bisericii de stat pe baza principiului creștin și a dreptului natural, nu ca valoare socială. În urma acestei acțiuni s-au așteptat la înflorirea unei noi epoci creștine. La Mennais a considerat că revoluția este inevitabilă și că este uvertura voinței lui Dumnezeu.”²³ Biserica romano-catolică a devenit inamicul nemilos al liberalismului. Cauzele sunt în primul rând de natură teologic-principiale: individualismul, ca ”antropologie prescurtată” nu s-a integrat în sistemul teologiei catolice, care nu s-a putut identifica cu ideea că religia este o chestiune personală, iar biserica este o asociere liberă a enoriașilor. La aceasta se adaugă în practică măsurile luate de statul liberal cum ar fi confiscarea averilor bisericesti, desființarea ordinelor monahale considerate inutile, anularea privilegiilor persoanelor bisericesti în numele dreptului civil la egalitate.²⁴ Ideea conform căreia învățătorul să nu mai fie ajutorul preotului, ci să servească statul în schimb, îi este atribuită lui Friedrich Harkot.²⁵

Aproape toate sursele sunt de acord că liberalismul teologic (altfel zis: protestantismul liberal) ca mișcare, se manifestă mult mai spectaculos la protestanți, decât în teologia catolică, respectiv că își are sursa în raționalism sub influența lui Immanuel Kant (1768-1834), Friedrich Schleiermacher (1768-1834) și a lui Albert Ritschl (1822-1889), dar apare și numele lui Georg F. Hegel (1770-1831). Trebuie amintit, însă, că în zilele noastre se consideră că o dată cu cel de-al doilea Conciliu Vatican biserica romano-catolică a îmbrățișat ideologia liberală.²⁶

Kant a intrat în istorie ca omul care a adus în gândirea omenească o schimbare asemeni celei cauzate de Copernicus. În 1793 apare scrierea sa *Religia în limitele rațiunii simple*, în care criticismul său pătrunde în mod clar și ireversibil în lumea universul

²³ MKL, 845. Biserica romano-catolică răspunde în stil propriu la întrebările abordate de iluminism. Ei răspund prin conservatism, ceea ce în secolul al XIX-lea se răspândește sub denumirea de ultramontanism (aluzie la sursa curentului spiritual venit de dincolo de Alpi). Vezi: Péter Miklós: *A keresztyén egyház története*, Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2004, 203. o.

²⁴ Gárdonyi: *idem.*, 567.

²⁵ Conzemius: *idem.*, 568.

teologic.²⁷ Voi aminti două concluzii de bază ce vor influența ulterior gândirea teologică : 1) prin negarea metafizicii Kant pune sub semnul întrebării autenticitatea teologiei naturale tradiționale, a cărei componentă organică și unanim acceptată era dovada existenței lui Dumnezeu pe de o parte și imortalitatea pe de altă parte. 2) paralel, încearcă să creeze omul, ca ființă morală și cugetătoare și transcendentul, ce tinde spre natură. Drept rezultat, teologia metafizică demonstrativă dispare treptat și în locul ei apare: filozofia – nu teologia- ce pune accent pe statutul transcendent al omului și pe conștiința sa interioară.²⁸

Schleiermacher a vrut să se adreseze ”educaților ce disprețuiesc religia” și, asemenea lui Kant, a respins și el teologia speculativă. În locul acesteia a căutat bazele credinței creștine într-o conștiință divină trans-subiectivă universală, care pornește de la răspunsul estetic intern și religios al omului la realitate. El vrea să-l perceapă pe Dumnezeu pe cale empirică, prin experimentarea senzației instinctive a dependenței absolute de infinit. În paralel, Hegel spune că ceea ce este real este și rațional și promovează Spiritul Absolut autorevelat în conștiința umană. Sub influența celor doi, teologia protestantă germană din secolul al XIX-lea capătă un caracter antropologic puternic și începe să promoveze ideea că există continuitate între revelația dumnezeiască și gândirea umană.²⁹

Ritschl este deopotrivă influențat de Kant, Schleiermacher și Rudolf Lotze (1817-1881) atunci când creează teologia judecării de valoare (value-judgement). Esența acesteia este că Dumnezeu nu poate fi cunoscut ”în sine”. Aceasta este ideea împrumutată de la Kant. Și tocmai de aceea portretul biblic al lui Isus din Nazaret capătă o importanță sporită – prin El ajungem la cunoașterea lui Dumnezeu. După Ritsch esența creștinismului trebuie căutată în straturile istorice pur factuale ale Noului Testament, în care descoperim arhetipul omului care a cucerit natura. Isus este cel care, chiar și în mijlocul patimilor crede neclintit în dragostea și puterea lui Dumnezeu, arătând astfel răspunsul adevărat dat de om lui Dumnezeu, cel care reprezintă dragostea și milostivirea necondiționată. Isus este arhetipul omului adevărat și acel om care, mergând pe urmele lui Isus, recunoaște ce e ”bine” și ”corect” se eliberează de sub jugul naturii oarbe, mecanice, impersonale. Cu cât se nasc mai mulți astfel de oameni, cu atât mai mare devine o comunitate ce crește încontinuu: Țara lui Dumnezeu, o entitate socială al cărei scop este mântuirea și schimbarea etică a lumii.³⁰

²⁶ Gárdonyi: *idem.*, 567.

²⁷ Westminster, 324.

²⁸ *Idem.*, 326.

²⁹ Westminster, 326.

2. Liberalismul în biserica reformată din Transilvania

În Ungaria de după dualism teologia liberală va găsi spațiu propice pentru extindere. Acest lucru se explică prin ascensiunea clasei de mijloc, care, ca nou factor politic, își exercită dreptul de a modela ideologiile și modul de gândire. Ea dorește nu numai să influențeze economia, dar vrea să obțină și monopolul asupra capitalului spiritual. Sub acest aspect principiul prezbitarian calvinist corespunde așteptărilor democrației civice. Totodată Kovács György ia în considerare și faptul că organizația bisericească protestantă este în corelație cu percepția despre constituție a nobilimii de rând maghiare, deoarece aceasta consideră că puterea bisericii este dată de membrii cu drepturi egale ai bisericii care conferă această putere capilor – raportul fiind același și în cazul relației dintre rege și națiune nobilă. La protestanți cea mai importantă formă de organizare este congregația, care conferă drepturi tuturor celorlalți factori. Merită reflectat asupra acestui aspect, chiar dacă știm că biserica reformată din timpul principatelor în Ardeal avea caracter de religie de stat, motiv pentru care sistemul prezbitarian a fost introdus în urma conciliului constituțional abia în 1881.³¹

Deși recunoaște meritele de natură științifică ale teologiei liberale, Kovács Ábrahám se delimitează ferm de excesele acestui curent. Îi consideră vinovați de faptul că au încercat să suprascrise în totalitate corpul, forma, vasul – oricum l-am denumi: biserica ce poartă mesajul creștinismului. Întrebarea nu este dacă putem urma și aplica cercetări științifice în practica teologiei. Greșeala fatală a liberalilor constă în faptul că în locul mântuirii prin Isus au elaborat un mecanism complet imanent, automântuitor: a cărui garanție o reprezintă progresul net pozitiv al științei și al spiritului unanim spre perfecționarea umană.

De fapt liberalii – fie conștient, fie au refuzat să recunoască – au încălcat în mod clar Rubiconul. Ei nu au mai fost acei teologi cu gândirea deschisă, progresiști, credincioși, ci, din perspectiva teologiei bisericești, erau educatori falși pentru că au încercat în mod eronat să introducă în corpul ce poartă mesajul creștinesc, în biserică, filozofia de viață a liberalismului național, politic și social progresist cu ajutorul filozofiei religioase hegeliene. Greșeala liberalilor nu a constat, deci, în utilizarea mijloacelor științelor vremii în teologie (acest lucru fiind chiar necesar și folosit și de către ortodocși), ci

³⁰ Idem.

³¹ Kovács György: *Protestantizmus és kapitalizmus: magyar gazdaság- és eszmetörténeti tanulmányok*, PhD-értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Közgazdaságtani Doktori Iskola, Szeged, 2010., 169.

faptul că prin antropologia creștin-filozofică au vrut să suprascrie însăși teologia bisericească. De fapt ei sunt creștini de cultură, adică filologi ai religiei, filologi sau istorici ai religiei care se ocupă cu teologia și cu religia. [...] Religia minții se bazează pe credința nestrămutată că omul este ”bun” din principiu și astfel, înlocuind învățătura creștină despre mântuire cu autoperfecționarea continuă, interpretează în mod diferit porunca dată de Isus ”Fiți desăvârșiți, precum Tatăl vostru cel din ceruri desăvârșit este”. Asemănarea cu Isus, urmarea căii arătate de acesta și mântuirea ce poate fi atinsă numai prin El au fost schimbate cu credința în progresul bazat pe optimismul minții umane.³²

În ce mă privește, aș vrea să adaug că sunt de acord cu Márkus Mihály care a constatat existența metodei raționale în toate curentele teologice din secolele al XIX-lea și al XX-lea. Metoda mai degrabă unește decât separă teologul raționalist, liberal, ortodox sau, de ce nu, teologul barthian din Ardeal. Un exemplu eclatant în acest sens este Kecskeméthy Csapó.³³ Episcopii liberali studiați de mine sunt personalități cel puțin la fel de ambivalenți ca și Kecskeméthy. De exemplu nu putem spune despre Szemerjai Szász Domokos că și-a folosit textele doar ca mottouri în discursurile sale religioase. Mai mult decât atât, generalizând, putem spune că o treime din predicile lui Szász Domokos este dată de citarea exactă a Sfintei Scripturi. Putem deci vedea clar că Szász cunoștea foarte bine cărțile biblice pe care le plasa temeinic și precis în discursurile sale. Aceleași cunoștințe lexicale profunde le găsim la Bartók György din Málnás, care în catehismul său își justifică învățăturile printr-un număr considerabil de citate din scriptură, iar în unele locuri chiar i se opune raționalistului Nagy Péter, deși între cele două catehismuri sunt concordanțe evidente și o strânsă legătură. Nu susțin că Bartók a plagiat, ci că există o evoluție organică în literatura catehismului reformat ardelenesc din secolul al XIX-lea, ale cărei baze au fost puse poate de Bodola Sámuel. Nagy Péter clădește pe aceste baze, iar Bartók reinterpretează și dezvoltă catehismul lui Nagy Péter. În această lucrare nu m-am putut ocupa de Bodola din lipsă de spațiu, dar un studiu

³² Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság, A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010., 118-119.

³³ O schimbare de viziune are loc și în gândirea teologică a lui Kenessey Béla, episcopul ce îi urmează lui Bartók. Înainte, Kenessey însuși a fost un adept al pozitivismului religios, care a văzut în științele fizice bazate pe experimente și pe observație un efect benefic asupra religiei, efect ce va pune capăt ”pacostei doctrinale”. Vezi: Kozma Zsolt: *Kenessey Béla in Akik jó bizonyoságot nyertek, A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895-1948*, (ed. Kozma Zsolt), Kolozsvár, 1996, 37.

ulterior poate completa imaginea noastră despre predarea catehismului la noi în secolul al XIX-lea.

De partea cealaltă a monedei vedem că Szász Domokos, prin discursul său din 1872, formulează și propovăduiește opinii ”neortodoxe”, ”învățăături false” - trimitere la Kovács Ábrahám- în fața unui forum (Societatea Protestantă), unde în fața preoților, a practicanților teologiei se supune unor ideologii la modă și neagă adevărurile fundamentale ale creștinismului universal. Bartók ne lasă moștenire un catehism valoros chiar și după criteriile actuale și o lucrare de istoria religiei, însă aceste lucruri nu îl absolvă de vina că, prin manualele sale, a sădit sămânța îndoielii și a criticii bibliei în sufletele tineretului școlar.

Nu este motiv de laudă, însă Nagy Géza zugrăvește destul de amănunțit, că rezultatele școlare ale teologilor clujeni la trecerea dintre secole nu s-au ridicat la nivelul așteptărilor – rareori apare câte un elev cu aptitudini deosebite printre candidații la preoție, majoritatea fiind la nivelul ”suficient”. Cei care locuiesc în afara campusului nu au parte de nici un fel de supraveghere morală. Lămpi ce ard de-a lungul nopții, ochi înroșiți și minți obosele în noaptea de dinainte de colocvii erau deja și atunci caracteristice vieții de student. La inițiativa episcopului Bartók se introduc în 1902 colocviile semestriale pentru ca teologii nepăsători să fie temeinic chestionați de către episcopi și profesori universitari. La început elevii sabotează examenul în semn de protest, apoi sunt nevoiți să accepte regulamentul intern. Tot în această perioadă se va decide ca în alegerea legației ordinea elevilor să fie stabilit pe baza notelor acestora.³⁴ În ceea ce privește atitudinea religioasă a candidaților, următoarele rânduri trezesc mari îndoeli:

Dacă analizăm discursurile ce apar în programa școlară și privim întregul material din perspectiva prezentului, putem găsi în principal două obiecții. Una este legată de prezentarea Bibliei și a profesiei de credință și cealaltă este lipsa în seminarii a formării științifice independente. Cunoașterea temeinică a sfintei cărți ce reprezintă fundamentul credinței creștine nu poate fi înlocuită prin traducerea anumitor părți din limba de origine și prin creionarea gândirii teologice a autorilor cărților sfinte.”Experiența mea și a altora este că tânărul teolog știe mai multe despre Biblie decât din Biblie.” va scrie peste câțiva ani Pokoly József. Discursurile lui Kenessey și, mai târziu, seminariile sale homiletice se bazează pe Sfânta Scriptură pe

care o citea mereu, însă tineretul o folosește doar atunci când învață sau predică din ea. Profesiunile de credință sunt în aceeași situație.³⁵

Secularizarea școlilor de cult are loc pe timpul activității capilor liberali. Din perspectiva prezentului este clar că a fost a greșeală fatală, însă pe timpul lui Szász Domokos și Bartók György s-a crezut că protestantismul și-a găsit în stat un aliat fidel și puternic și interesul național a impus ca școlile populare, de altfel slab dotate, să fie trecute în administrația statului. Conform statisticilor, în vreme ce romano- și greco-catolicii refuzau posibilitatea secularizării, iar luteranii tratau problema cu prudență, reformații și unitarienii din Ardeal renunțau la multe dintre școlile lor în favoarea statului: în 1867 reformații ardeleni aveau 587 de școli, în 1891 funcționau cu sprijinul lor doar 433, iar pe timpul lui Szász Domokos numărul acestora s-a redus cu repeziciune (352 de școli în 1896 și 278 în 1897). În șase ani biserica reformată din Ardeal a cedat statului 155 de școli! Până în anul 1918 capacitățile s-au redus și mai mult rămânând doar 175 de școli. Singură doar eparhia din Ardeal a dat statului nu mai puțin de 412 de școli de la dualism începând!³⁶

Declarația următoare îi aparține lui Szász Domokos:

Noi, calviniștii, care ne declarăm în primul rând patrioți maghiari, salutăm cu cea mai intensă bucurie, dacă statul ocupă un spațiu cât mai mare în domeniul educației elementare, pentru că temerile religioase opace trebuie să se retragă acolo unde este vorba de interesul statului și al națiunii maghiare.³⁷

Este necesar să discutăm despre încă o corelație interesantă: relația dintre Szász Domokos și Bartók György evoluează într-o manieră interesantă pentru istorie. În disputa Aiud-Cluj apar ca adversari, iar Bartók moștenește poveri financiare grele atunci când ocupă scaunul episcopal. Ca și episcop, Bartók este nevoit să accepte și să îngrijească moștenirea lui Szász, teologia din Cluj, unde predecesorul și adversarul lui adusese în Ardeal profesori implicați în misiunea internă a capitalei. În declarațiile sale oficiale Bartók a refuzat introducerea săptămânii rugăciunii, a privit cu criticism încercările de dezvoltare ale asociațiilor

³⁴ Nagy Géza: *A Kolozsvári Reformátu Theologiai Fakultás története*, Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 1995, 37.

³⁵ Idem., 34.

³⁶ Bíró Sándor: *Egyházunk belső élete a szabadságharc után* in *A magyar református egyház története* (ed. Révész Imre, Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre, Varga Zoltán), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1949, 375-377. Statistica făcută de Nagy Géza arată altfel, dar dispariția unor școli este și așa destul de clară: între 1868 și 1896 din 587 de școli au rămas 352, episcopul Kenessey preia la începutul mandatului din 1908, 203 școli. Asta înseamnă că s-au pierdut 384 de instituții de învățământ. V. ö. Nagy Géza: *idem*, 49.

³⁷ Bíró Sándor citează primul său raport ca episcop: *idem*, 375. Tot el face observația că săptămânalul asociației învățământului reformat a apărut ani la rândul cu titlul "Secularizare, vie împărăția ta!"

presbiteriene, ba chiar s-a opus să se citească Biblia prea mult invocând pericolul formării sectelor religioase:

Eu consider că Biblia cea adevărată a poporului este o bună carte cu psalmi și îmi place mai mult atunci când credincioșii citesc cartea cu psalmi, decât atunci când răsfoiesc Biblia, pentru că Biblia formează nazareni, pe când o bună carte cu psalmi ne salvează de nazarenism.³⁸

Din punct de vedere spiritual nu putem spune prea multe lucruri bune despre epoca studiată: predicarea evangheliei devine discurs religios, trece printr-o metamorfoză a genului, caracterizat prin manierism și lipsă de conținut evanghelic. Liturgia devine mai săracă, dar acest lucru este privit ca ”frumoasa libertate liturgică a preoților reformați”³⁹ în singura agendă-carte apărută în secolul al XIX-lea (Nagy Péter – Vadas József).

După moartea episcopului Bartók prinde contur o lentă schimbare de viziune, ce se va accentua abia după război – de data aceasta în noile condiții politice și sociale. După Kurta József războiul a scos în evidență o problemă gravă: înstrăinarea unii de alții a bisericii și a credincioșilor, fapt ce s-a ignorat până atunci. Din mărturisirile lui Gönczy Lajos se conturează o imagine emoționantă asupra milosteniei la noi. Pentru avertizarea posterității citez și eu:

Este clar că între biserică și credincioși nu există o relație vie, personală. Nici unul, nici altul nu au simțit până acum necesitatea acesteia. [...] La inițiativa episcopului Nagy Károly am făcut eforturi atât de mari să introducem în fiecare congregație ca obiceiuri cântarea și sacrificiul financiar voluntar, în primul rând sub forma donației în urnă. Astfel s-a încheiat o eră tristă în care majoritatea preoților citea rugăciunile din cartea cu rugăciuni, rostea predicile unor predicatori străini, marea parte a credincioșilor sosea în biserică în timpul celui de-al doilea cântec și nu participa la cântare, ascultând doar solo-ul cantorului. În urnă se dona doar cu ocazia împărtășaniilor, iar în majoritatea satelor nici nu exista urnă.⁴⁰

Fenomenele enumerate ilustrează fidel caracteristicile epocii episcopilor liberali. Adică efectele imediate ale teologiei liberale. Prin reinterpretarea revelației dumnezeiești, a Sfintei

³⁸ Idem, 398.

³⁹ Kurta József: *Isten Igéjének szolgái, Lelkészi életpályák a szatmárnémeti református egyházközség történetében*, Exit Kiadó, Kolozsvár, 2009, 76.

⁴⁰ Idem, 79.

Treimi și a doctrinei mântuirii, însă teologii liberali au creat un grup elitist care aveau o învățătură aparte despre Dumnezeu și imortalitate. Această învățătură de rang superior împreună cu credința în progresul mecanic al omenirii seamănă foarte mult cu învățăturile gnostice ale bisericii timpurii. Gnosticii îl considerau pe Isus Mântuitorul spiritual, care a venit pe pământ să vestească gnosticul. Deși au trăit în rândul creștinilor ”catolici”, gnosticii au avut întotdeauna o conștiință a superiorității cu care îi diferențiau pe oameni unii de alții: îi considerau fie spirituali, fie sufletești, fie trupești. În această privință categoria superioară era creștinismul spiritual. Dacă teologii liberali erau gnostici, atunci istoria s-a repetat în secolul al XIX-lea, aceștia fiind greu de scos de sub stigma de eretici.⁴¹

Márkus Jenő consideră că liberalismul teologic a fost necesar și inevitabil în biserica reformată maghiară, fiind greu de oprit chiar dacă brusc se rupeau toate relațiile cu vestul. La început liberalismul s-a răspândit numai în cercurile înalte ale societății urmând ca treptat să ajungă și la păturile mai largi, așa zis populare. Putem observa o decalare a fazelor: pe când poporul preia liberalismul, pătura intelectuală intră în faza trezirii:

Așa cum poporul se dovedește mai rezistent în fața realității liberale, va fi la fel de rezistent în fața mișcărilor evanghelice. Ei trăiesc cu credința că evanghelia învinge și rezistența poporului. Însă în permanență trebuie să ținem cont de realitatea liberală: inamici veșnici sunt aspirația omului spre arhaice de o parte, și omul însuși, pe de altă parte.⁴²

Personalitatea controversată a teologilor liberali din Ardeal ne face să presupunem că la noi teologia liberală – spre deosebire de exemplele din vest - se împletește cu calvinismul istoric.⁴³ De aici vin particularitățile, existente și astăzi ale bisericii reformate autohtone. Dacă analizăm lucrurile din această perspectivă ne putem întreba ce fel de trezire spirituală a fost trezirea din anii ‘20-’30? Care i-au putut fi țelurile și șansele reale spre renaștere? Ceea ce a început atunci a fost întrerupt de cel de-al doilea război mondial. Între anii 1945-1989 biserica cade într-o captivitate babiloniană, totul stagnează, singurul scop fiind supraviețuirea. Ceea ce urmează după decembrie 1989, libertatea venită brusc, democrația niciodată cunoscută pe

⁴¹ Roukema, Riemer: *Gnózis és hit a korai keresztyénségben*, Exit Kiadó, Kolozsvár, 2009, 162-163.

⁴² Márkus Jenő: *A liberális szellem a református egyházban, A magyar református liberális teológia*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2005, 144.

⁴³ Kovács György: *idem*, 170. Același lucru este întărit de Kozma Zsolt: *idem*, 33.39. Kozma scrie că principiul de guvernare al bisericii reprezentat de Kenessey nu critică munca lui Szász și Bartók. El a vrut să devină primul

deplin sunt, în mâinile societății, niște jucării pentru care nu este destul de matură, nu este pregătită spiritual. Societatea s-a trezit în labirintul dat de relativitatea lumii globalizate a mentalității liberale și a secularizării. Apar sloganuri noi: bunăstare, nivel de trai, dezvoltare sustenabilă, societate de consum. Reformați ardeleni – în număr inestimabil - în principal tineri, pornesc în lumea largă în căutarea unui trai mai bun. A căzut Ardealul? Am pierdut Ardealul? Da, din punct de vedere statistic. În prezent ne aflăm în acest punct: spiritul liberal nu a dispărut, s-a schimbat, și datoria, sarcina noastră până acum și de acum încolo, este să frângem ”rezistența populară” prevestită de Márkus Jenő și să salvăm ce se mai poate salva. Aceasta este sarcina și provocarea bisericii reformate. Nu cu forța, nu cu ajutorul puterii, ci prin Duhul Sfânt!

missionar al eparhiei prin faptul că în discursul său inaugural își exprimă atașamentul față de obiceiurile episcopilor predecesori.

CUPRINS

Episcopi liberali în fruntea bisericii reformate din Transilvania. Teză de doctorat din istoria bisericii protestante - Rezumat.....	3
Liberalen Bischöfe der Reformierten Kirche aus Siebenbürgen. Doktorarbeit – Protestantische Kirchengeschichte.....	5
Liberal bishops at the head of Transylvanian Reformed Church. PhD-thesis in protestant church history – Summary.....	7
Prefață.....	9
1. Ce este liberalismul?.....	12
1.1. Semnificația. Originea.....	12
1.2. Raportarea economică, politică.....	14
1.3. Treptele liberalismului teologic.....	15
1.3.1. Mișcare sau punct de vedere? Diferențieri religioase vs teologice.....	15
I. Din cursul I: filozofi și curente filozofice definitorii în secolul al XIX-lea.....	19
I.1. Iluminismul.....	19
I.2. Curente filozofice.....	20
I.2.1. Immanuel Kant. Geniul răstălmăcit.....	20
I.2.2. Semnificația spațiului și a timpului la Kant.....	24
I.2.3. Este Kant ateu?.....	25
I.2.4. Etica lui Kant.....	27
I.2.5. Influența lui Kant.....	31
I.3. Georg Friedrich Hegel și sistemul său dialectic.....	33
I.4. Răspunsul teologic la provocările filozofiei.....	36
I.4.1. F. Schleiermacher – Spiritualitate pe urmele lui Kant.....	36
I.4.2. Feuerbach – pozitivismul în religie.....	38
I.4.3. Alexander Schweitzer și Biedermann.....	41
II. Din cursul II: deja vu în istoria dogmatismului – meciul nedisputat dintre Erasmus și Luther.....	43
II.1. Umanism și liberalism.....	43
II.2. Pascal și Voltaire.....	45
II.3. Absurdități empirice. „Măsurătorile” lui Maupertuis și Shaftesbury.....	46
II.4. Rousseau și Diderot.....	48
1.3.2. Liberalismul teologic în spațiul lingvistic maghiar.....	50
2. Szemerjai Szász Domokos cel care a îndrăznit să viseze ceva măreț.....	85
2.1. Origini, familie, date biografice.....	85
2.2. Debutul teologului liberal: despre Crezul Apostolic.....	87
2.3. Szász Domokos ca preot predicator.....	96
2.3.1. Predica de Advent (Luca 12,49).....	97
2.3.2. Sfântul Ioan Botezătorul (advent, Marcu 6,17-18).....	98
2.3.3. Despre diferitele trepte ale culturii (advent, Matei 5,48).....	102
2.3.4. Condiția mizeră a omului (Romani 11,32).....	103
2.3.5. Hristos ca apărătorul miruit al adevărului (crăciun, Ioan 18,37).....	107
2.3.6. Prima duminică a anului nou (La soția lui B. Kemény Pál, 2 Ioan 5).....	108
2.3.7. Scopul final al crezului lui Isus (cu ocazia Împărtășaniei de post, 2 Timotei 1,7).....	111
2.3.8. Cucernicia față de bine (de post, Luca 9,51-57).....	113

2.3.9.	Isus în Grădina Ghetsimani (Luca 22,39-46).....	115
2.3.10.	S-a isprăvit (două texte de Vinerea Mare, Ioan 17,4 și Ioan 19,30).....	118
2.3.11.	Despre ce ne încredințează învierea Mântuitorului nostru? (de paște, Matei 28,5-7)	121
2.3.12.	Femeile sfinte la mormântul Mântuitorului (de paște, Luca 24,5).....	123
2.3.13.	Înălțarea Domnului (Luca 24,49-53).....	124
2.3.14.	Învierea lui Hristos (de paște, Marcu 16,1-8).....	125
2.3.15.	Duhul Sfânt în noi (Rusalii, 1 Corinteni 3,16 și Ioan 14,26).....	126
2.3.16.	Iubirea față de Mântuitor (Rusalii, Solomon – Cântarea Cântărilor 1,71).....	128
2.3.17.	Milostivirea (Luca 6,35-38).....	130
2.3.18.	Ce săvârșiți mai mult decât ceilalți? (Matei 5,47).....	132
2.3.19.	Suntem capabili să îndeplinim datoria în continuare? (la hirotonie, 2 Corinteni 13,5).....	135
2.3.20.	Mesaj de încurajare (la 18 iunie 1862 la întoarcerea de după hirotonirea mea, Judecători 5,12).....	137
2.3.21.	Statornicia într-o credință (Discurs ocazional spus la Orăștie când unii au vrut să treacă la ritul romano-catolic, 2 Moise 32,7-14).....	141
2.3.22.	Alfa și Omega (Apocalipsa 22,13).....	143
2.3.23.	Credința într-o atingerea menirii noastre date de către Dumnezeu (Psalmi 138,8).....	146
2.3.24.	În zadar îl caut pe Dumnezeu (Iov 23,8-10).....	150
2.3.25.	Predică cu ocazia confirmării (din 1864, 1 Corinteni 14,20).....	153
2.3.26.	Reforme religioase (cu ocazia conciliului public la Cluj, 1884, Ep. Către Evrei 6,1).....	154
2.3.27.	Viitor mai frumos (La Cluj, 19. Noi. 1865, în ziua deschiderii parlamentului, 3 Moise 26,11-13).....	158
2.3.28.	Credință și viață (Romani 1,17).....	159
2.3.29.	Năzuința spre pace (1866?, Matei 5,9).....	161
2.3.30.	Sufletul curat (Matei 5,8).....	164
2.3.31.	Lucruri minore (Luca 16,10).....	166
2.3.32.	Judecătorul nedrept sau stăruința în rugăciune (Luca 18,1-8).....	168
2.3.33.	Biserica protestantă (la Jebucu, 20 oct. 1878, drept îndemn pentru construirea unei noi biserici în locul celei arse la 11 august 1876. Ezra 5,1-2).....	171
2.3.34.	Biserica lui Dumnezeu (la sfințirea noi biserici la Jebucu, 12 oct. 1879., Ezra 6,15-15).....	174
2.3.35.	Luptă eternă (predică rostită la biserica din Sf. Gheorghe la deschiderea adunării generale a eparhiei, la 23 mai 1890, Matei 10,34).....	176
2.3.36.	A-i fi drag lui Dumnezeu (În biserica renovată din Gherla, la 3 sept. 1882, Faptele Apostolilor 10,29-35).....	182
2.3.37.	Suntem slujitori ce trudesc alături de Dumnezeu (cu ocazia hirotonirii preoților, 1885, 1 Corinteni 3,9).....	185
2.3.38.	Vorbește-i pământului și acesta te va învăța (la inaugurarea steagului asociației și corului agricultorilor clujeni, la 29 mai 1887, Iov 12,8).....	188
2.3.39.	Ce putem mulțumi dușmanilor noștri? (Matei 5,44).....	190
2.3.40.	Perlă scumpă (Matei 13,45-46).....	193
2.4.	Însumare: poate copacul bun să facă roade rele?.....	194
3.	Bartók György (1845-1907), teoreticianul ardelean al teologiei liberale.....	196
3.1.	Biografia lui Bartók György.....	196

3.2. Interpretarea biblică a lui Bartók.....	204
3.2.1. Bartók, catechistul.....	205
3.2.2. Religia Noului Testament și persoana lui Isus.....	246
3.3. Bartók și problema organizației bisericești.....	257
3.3.1. Conciliile de organizare a bisericilor reformatate maghiare în secolul al XVI-lea..	258
3.3.2. Organizarea în secolul al XVII-lea.....	261
3.3.3. Organizarea bisericilor reformatate în secolul al XVIII-lea.....	264
3.3.4. Laicii și biserica reformată din Ardeal. Consistoriul principal.....	265
3.3.5. Conciliile bisericilor reformatate în secolul al XIX-lea.....	268
3.4. Relația dintre stat și biserică.....	271
3.4.1. Lumea spirituală a omului și ideologiile.....	271
3.4.2. Religia.....	272
3.4.3. Educația religioasă.....	273
3.4.4. Biserică și stat.....	275
3.4.5. Biserica reformată și statul.....	276
3.4.6. Conceptul de biserică și de stat din punct de vedere juridic.....	277
3.4.7. Conceptul juridic de relație dintre biserică și stat.....	277
3.4.8. Biserică și școală.....	278
3.4.9. Școala.....	280
3.4.10. Preoțimea.....	281
3.4.11. Statul și clericismul.....	282
3.4.12. Facultăți de știință și de teologie.....	283
3.4.13. Teologia din punct de vedere romano-catolic și protestant.....	284
3.4.14. Educație de stat și de cult.....	285
3.4.15. Învățământul public ca datorie a statului și bisericile.....	285
3.4.16. Statul și averea bisericească.....	285
3.4.17. Drepturile și obligațiile statului față de averea bisericii.....	286
3.4.18. Proprietarul averii bisericii.....	287
3.5. Însumare: Cum este văzut Bartók de posteritate?.....	288
4. Recapitulare. Concluzie.....	291
ANEXE.....	298
PORTRETE.....	299
BIBLIOGRAFIE.....	303
LISTĂ DE NUME.....	309
INDEX.....	313